

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΗ ΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑ

ΣΤΕΛΑ ΒΕΡΓΗ

Cet article s'oppose au point de vue - assez répandu il est vrai - selon lequel l'écriture alphabétique n'est qu'une simple représentation de la langue. Puisque l'objet *écriture alphabétique* dépend de l'attitude des chercheurs envers l'objet *langue*, nous ne l'envisageons pas comme un simple objet à étudier, mais comme une *métalangue* qui *crée* l'image que nous avons de la langue.

L'image que la linguistique d'aujourd'hui nous donne de la langue n'est, en conclusion, que la projection des éléments graphématiques bien discrets que l'écriture projette sur le continuum phonoacoustique de la langue.

Η μοίρα της αλφαβητικής γραφής (εφεξής: γραφή) είναι συνδεδεμένη όχι τόσο με την γλώσσα, όσο με τον *τρόπο* που οι γλωσσολόγοι αντιμετωπίζουν την γλώσσα. Η φωνοκεντρική αίφνης άποψη, ορίζοντας την γλώσσα ως «σύστημα αυθαιρέτων σημείων *φωνητικού* χαρακτήρα», θέτει αυτόματα στο περιθώριο της γλωσσολογικής επιστήμης την γραφή, εκλαμβάνοντάς την ως απλή απεικόνιση, ως απλό υποκατάστατο της γλώσσας· ενώ η φορμαλιστική άποψη, εκλαμβάνοντας την γραφή ως έναν από τους πολλούς τρόπους πραγμάτωσης της γλώσσας, την τοποθετεί στο ίδιο επίπεδο με την ομιλία, αναγνωρίζοντάς της μίαν αυτόνομη πορεία.

Έχοντας λοιπόν ως αφετηρία την διαπίστωση πως η γλωσσολογία, ορίζοντας την γλώσσα, ορίζει, έμμεσα, και την γραφή, θα επιχειρήσουμε μίαν διερεύνηση της σχέσης γλωσσολογίας/γραφής με τελικό στόχο την επαλήθευση ή την απόρριψη του σχήματος που εμφανίζει την γλωσσολογία να ορίζει (την γραφή) και την γραφή να ορίζεται (από την γλωσσολογία).

Το άρθρο περιορίζεται στην μελέτη της σχέσης γραφής και γλωσσολογίας της γλώσσας ή εσωτερικής γλωσσολογίας, μια και η σχέση της γραφής με την γλωσσολογία της ομιλίας ή εξωτερικής γλωσσολογίας δεν θέτει, κατά την άποψή μας, προβλήματα ή τουλάχιστον δεν θέτει τα προβλήματα που θέτει η σχέση γραφηματικού και γλωσσικού συστήματος: Οι διαφορές γραφής και ομιλίας είναι τέτοιου βαθμού και έχουν τέτοια έκταση ώστε να μην τίθεται, σ' αυτό το επίπεδο της πραγμάτωσης των δύο συστημάτων, του γλωσσικού και γραφηματικού, το θέμα των περιφώνων «αντιστοιχιών». Η μελωδική καμπύλη της φωνής, οι κινήσεις, η έκφραση του προσώπου, που συνοδεύουν την ομιλία, καθώς και η συγκεκριμένη περίσταση κατά την οποία λαμβάνει χώρα, πρέπει να λογοποιηθούν για να μπορέσει και η γραφή να μεταδώσει την ίδια ποσότητα πληροφορίας. Αυτό σημαίνει ότι η γραφή οργανώνεται *γλωσσολογικά* με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι η ομιλία, το δε κανάλι που χρησιμοποιεί για την μετάδοση του μηνύματος είναι διαφορετικής φύσεως απ' αυτό που χρησιμοποιεί η γλώσσα: οπτικό στην μια περίπτωση, ακουστικό στην άλλη.

Το άρθρο αναπτύσσεται σε δύο επίπεδα: Το πρώτο, που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε περιγραφικό, αντιμετωπίζει την γραφή ως αντικείμενο, παρουσιάζοντας τον τρόπο με τον οποίο κλασικοί γλωσσολόγοι¹ ομιλούν για την γραφή. Το δεύτερο, ερμηνευτικό, αναγνωρίζοντας έναν ενεργητικό ρόλο στο γραφηματικό σύστημα, προσδίδει μιαν άλλη διάσταση στην σχέση γλωσσολογίας/γραφής και κατ' επέκταση στην σχέση γλώσσας/γραφής.

1. Η γραφή ως αντικείμενο μελέτης

Δύο είναι τα βασικά γλωσσολογικά ρεύματα, προϊόντα μιας εκ των αντιφάσεων του Saussure, του πατέρα της σύγχρονης γλωσσολογίας: των φωνοκεντριστών και των φορμαλιστών. Οι φωνοκεντριστές, στους οποίους ανήκει η πλειονότητα των κλασικών γλωσσολόγων, ορίζουν την γλώσσα ως: «ένα, διπλά αρθρωμένο, σύστημα επικοινωνίας *φωνητικού χαρακτήρα*»². Η ύλη λοιπόν, η φωνή, περιλαμβάνεται από τους φωνοκεντριστές στα βασικά χαρακτηριστικά της γλώσσας. Η θέση αυτή στηρίζεται στην περί γραμμικότητας του γλωσσικού σημείου αντίληψη, η οποία υπογραμμίστηκε με ιδιαίτερη έμφαση από τον Saussure: «ολόκληρος ο μηχανισμός της γλώσσας εξαρτάται από αυτήν την αρχή» σημειώνει στα μαθήματά του³. Άμεση συνέπεια της παρουσίας της (φωνητικής) ύλης στα βασικά χαρακτηριστικά της γλώσσας είναι η διάκριση σε συστήματα και κώδικες⁴: Τα συμβατικά σημεία ενός συστήματος αντιστοιχούν σε μια πρωτογενή ανάλυση των δεδομένων της εξωγλωσσικής πραγματικότητας, ενώ τα σημεία ενός κώδικα αναφέρονται σε προϋπάρχοντα σημεία⁵. Έτσι οι φυσικές γλώσσες —και μόνον αυτές— είναι συστήματα, ενώ οι γραπτές απεικονίσεις τους καθώς και οποιοδήποτε άλλο είδος μη γλωσσικής επικοινωνίας είναι κώδικες⁶.

Η ορολογία βεβαίως ποικίλλει. Ο Buysens π.χ. ομιλεί για άμεσους και εμμέσους κώδικες. Η γλώσσα είναι ένας άμεσος κώδικας και η γραφή έμμεσος. Αυτό που κάνει, κατά τον Buysens, την γραφή έμμεσο κώδικα είναι το γεγονός ότι το γραπτό σημείο και η σημασία συνδέονται έμμεσα: «όταν διαβάζουμε... υποκαθιστούμε τους ήχους

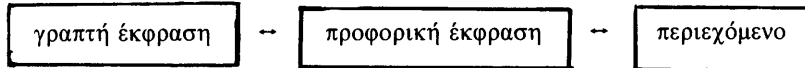
-
1. Ο όρος *κλασικός* σε αντίθεση προς τον όρο *νεότερος*. Η διάκριση δεν έχει αξιολογικό, αλλά μεθοδολογικό χαρακτήρα. Οι κλασικοί γλωσσολόγοι δίνουν έμφαση στην μελέτη του συστήματος, αρχίζοντας από τα ελάχιστα στοιχεία του, για να καταλήξουν στην φράση. Οι νεότεροι δίνουν έμφαση στην μελέτη της χρήσης του συστήματος (ομιλίας): αρχίζοντας από την φράση, φθάνουν στα ελάχιστα στοιχεία της, περιλαμβάνοντας στην ανάλυση και στοιχεία παρα-γλωσσικά ή και μη-γλωσσικά. Βλ. και Hagège 1985, σελ. 207 κ.εξ.
 2. A. Martinet 1985, σελ. 22. Η σχολή της Πράγας, η διανεμητική σχολή του Bloomfield, καθώς και η γενετική-μετασχηματιστική σχολή του Chomsky, συγκαταλέγονται σ' αυτόν τον ευρύ, και ετερόκλητο κατά τα άλλα, χώρο των φωνοκεντριστών. Στον χώρο αυτόν εντάσσουμε και τον Saussure, παρ' όλες τις αντιφάσεις του.
 3. Saussure 1974, σελ. 103.
 4. Για μια συστηματική παρουσίαση των εννοιών *σύστημα/κώδικας* βλ. Mounin 1970, σελ. 77-86, όπου και εκτενής βιβλιογραφία. Επίσης Prieto 1968, σελ. 93-144.
 5. Gelb 1952.
 6. Στην περίπτωση των νεκρών γλωσσών, η γραπτή μορφή, βεβαίως, παύει να λειτουργεί ως κώδικας. Βλ. Martinet 1985, σελ. 26.

της ομιλίας με τους γραπτούς χαρακτήρες και μόνον μέσω των ήχων της ομιλίας περνάμε στην σημασία⁷.

Για τους φωνοκεντριστές λοιπόν η γραφή δεν είναι παρά ένας κώδικας, ένα σύστημα σημείων, δηλαδή, που αναφέρεται σε κάποιον άλλο κώδικα και μέσω αυτού στην εξωγλωσσική πραγματικότητα. Έτσι η γραφή απεικονίζει την γλώσσα, την υποκαθιστά, όταν χωροχρονικές παράμετροι δεν της επιτρέπουν να λειτουργήσει⁸.

Αυτό μας οδηγεί στην αριστοτελική⁹ άποψη για την γραφή (το σημαίνουν του σημαίνοντος της γλώσσας, κατά την επιτυχημένη έκφραση του Derrida)¹⁰ η οποία, περνώντας από τον Rousseau και τον Έγελο¹¹, επανεμφανίζεται σ' αυτήν την διάκριση: σύστημα/κώδικας των φωνοκεντριστών¹².

Οι έννοιες του συστήματος και του κώδικα —και η συνακόλουθη σχέση εξάρτησης— βρίσκονται λοιπόν στην βάση της συλλογιστικής των φωνοκεντριστών. Αυτήν την σχέση εξάρτησης την απεικονίζει καθαρά το σχήμα του Alarcos Llorach¹³:

Τα γραφηματικά σημαίνοντα απεικονίζουν τα φωνητικά σημαίνοντα και αρθρώνονται παράλληλα σε γραφηματικές και φωνητικές μονάδες, οι οποίες βρίσκονται σε σχέση αντιστοιχίας. Το γραφηματικό σύστημα δεν είναι λοιπόν παρά το αποτέλεσμα μιας απλής αντικατάστασης της φωνητικής ύλης από την γραφηματική.

Η ιδανική αντιστοιχία ανάμεσα στα ελάχιστα στοιχεία του γραφηματικού κώδικα (γραφήματα) και του γλωσσικού (φωνήματα) είναι η αμφιμονοσήμαντη: ένας ήχος, ένα γράμμα· ένα γράμμα, ένας ήχος¹⁴. Στην πράξη βεβαίως κανένας γραφηματικός (φωνολογικός) κώδικας δεν απεικονίζει αυτήν την ιδανική αντιστοιχία. Συναντούμε γραφήματα μονοδύναμα, πολυδύναμα ή ισοδύναμα όπως και φωνήματα πολυγραφικά¹⁵. Αυτό οφείλεται, πάντα κατά τους φωνοκεντριστές, στον στατικό, συντηρητικό χαρακτήρα του γραφηματικού κώδικα, ο οποίος είναι «καταδικασμένος» να απεικονίζει ένα συνεχώς εξελισσόμενο σύστημα (την γλώσσα). Η διάσταση που εμφανίζεται ανάμεσα στην γλώσσα και την γραφή ονομάζεται «ιστορική ορθογραφία», ο δε Saussure καταφέρεται εντόνως εναντίον της, χαρακτηρίζοντάς την ως «τυραννία» και

7. Buysens 1943.

8. Δεν είναι μόνον οι χωροχρονικοί περιορισμοί που δημιουργούν την ανάγκη ενός υποκατάστατου του λόγου. Η γραφή, κατ' εξοχήν εξουσιαστικό μέσον επικοινωνίας, χρησιμοποιείται για διάφορους κοινωνικούς, πολιτικούς ή πολιτιστικούς λόγους, ακόμη και όταν δεν συντρέχουν χωροχρονικοί περιορισμοί. Βλ. και Hagège 1985, σελ. 77.

9. Αριστοτέλης: *Περί ερμηνείας*, 1, 16 α 3.

10. Derrida 1967.

11. Rousseau: «Fragment inédit d'un essai sur les langues». Στο *De la grammatologie* του Derrida, σελ. 53 κ.εξ. Στο ίδιο, σελ. 39 κ.εξ., βλ. και Hegel: «Encyclopédie» §459.

12. Κατά τον Derrida, οι ρίζες αυτής της διάκρισης βρίσκονται στο φιλοσοφικό πρόβλημα της αμεσότητας και της εμμεσότητας, του εσωτερικού και του εξωτερικού, του κεντρικού και του περιθωριακού, του φυσικού και του τεχνητού, της παρουσίας και της απουσίας, σε τελευταία ανάλυση, της ψυχής και του σώματος (Derrida 1967, σελ. 30).

13. Alarcos Llorach 1968, σελ. 523.

14. Μπαμπινιώτης 1972, σελ. 300.

15. Alarcos Llorach 1968, σελ. 554.

ως «μεταμφίεση» της γλώσσας¹⁶. Για να επιτευχθεί λοιπόν η ιδανική, αμφιμονοσήμαντη σχέση 1:1, ο γραφηματικός κώδικας οφείλει, σύμφωνα με τους φωνοκεντριστές, να αναπροσαρμόζεται στα εκάστοτε δεδομένα του γλωσσικού (φωνολογικού) συστήματος. Η αναπροσαρμογή αυτή επιτυγχάνεται μόνο διά ρυθμίσεων. Ο νομοθέτης (Υπουργείο, Ακαδημία ή Πρωθυπουργός)¹⁷ εισηγείται τις απαραίτητες ρυθμίσεις και οι χρήστες συμμορφώνονται (ή πρέπει να συμμορφώνονται), αφού είναι δεδομένος ο επιτελεστικός χαρακτήρας της νομοθετικής πράξης.

Το σχήμα του Llorach είναι αποκαλυπτικό όμως και ενός άλλου σημαντικού στοιχείου: Η προφορική έκφραση αποτελεί το εκ των ων ουκ άνευ της γραπτής επικοινωνίας. Είτε πρόκειται για το επίπεδο της κωδικοποίησης (από το περιεχόμενο προς την έκφραση), είτε της αποκωδικοποίησης (από την έκφραση προς το περιεχόμενο), η μεσολάβηση της προφορικής έκφρασης είναι απαραίτητη. Έτσι, η γραπτή έκφραση εμφανίζεται άνευ περιεχομένου, αφού, για να το προσεγγίσει, πρέπει να μεταλλαχθεί σε προφορική.

Βεβαίως, αυτή η ιδανική, αμφιμονοσήμαντη σχέση 1:1, ανάμεσα στο φώνημα και το γράφημα, έχει ήδη εγκαταλειφθεί από πολλούς φωνοκεντριστές. Η γραφή δεν απεικονίζει, πλέον, μόνον την δεύτερη άρθρωση της γλώσσας, αλλά και την πρώτη: «Οι αλφαβητικές γραφές αγνοούν ή έχουν ξεχάσει ότι το γραφηματικό σημείο μπορεί να είναι κάτι διαφορετικό από το αντίστοιχο του φωνήματος» παρατηρεί η Nina Catach¹⁸. Η ίδια αναγνωρίζει την ύπαρξη τριών γραφηματικών σημείων σε κάθε γλώσσα: του φωνογράμματος, του μορφογράμματος και του λογογράμματος. Έτσι το γράφημα <η> του ελληνικού γραφηματικού κώδικα, στην λέξη *της* π.χ., δεν αντιστοιχεί απλώς στο φώνημα /i/, αλλά απεικονίζει και το μόρφημα «γενική πτώση» (σε αντίθεση προς το *τις* της αιτιατικής) και το μόρφημα «ενικός αριθμός» (σε αντίθεση προς το *τις* του πληθυντικού). Το γράφημα <v> επίσης, μπορεί να είναι ένα φωνογράφημα στις λέξεις *μόνος* ή *νόμος*, λειτουργεί όμως ως μορφογράφημα στην λέξη *τον* —ασχέτως με το αν προφέρεται ή όχι— απεικονίζοντας το μόρφημα «αρσενικό γένος», σε αντίθεση προς το *το* του ουδετέρου¹⁹. Το παράδειγμα «το μεγάλο κόλπο» και «τον μεγάλο κόλπο» είναι ενδεικτικό αυτής της μορφογραφηματικής λειτουργίας του γραφήματος <v>²⁰.

Τί είναι όμως αυτό, που επιτρέπει στους φωνοκεντριστές να παρεμβάλλουν την γλώσσα ανάμεσα στην γραφή και το περιεχόμενο, να ομιλούν για σχέση εξάρτησης (εξαρτώντας την γραφή βεβαίως από την γλώσσα και όχι το αντίστροφο) ή, με άλλα λόγια, να χαρακτηρίζουν την γραφή ως κώδικα και την γλώσσα ως σύστημα; «Μαθαίνουμε να μιλάμε, προτού μάθουμε να διαβάζουμε» μας λέει ο A. Martinet²¹, κι ας

16. Saussure 1974, σελ. 51 κ.εξ. Το έκτο κεφάλαιο των μαθημάτων του Saussure (η δια της γραφής απεικόνιση της γλώσσας) χαρακτηρίζεται από ένα πάθος που δεν προσιδιάζει στον επιστημονικό χαρακτήρα του βιβλίου. Αξίζει να μελετηθεί η «ηθικίστικη» στάση του Saussure απέναντι στο θέμα της γραφής.

17. Frédéric François 1980, σελ. 60.

18. Nina Catach 1985, σελ. 53. Βλ., επίσης, της ίδιας 1973, σελ. 30.

19. Η νεοελληνική γραμματική (έκδ. Ζ', 1984, σελ. 38) επιμένει ότι το τελικό -v δεν σημειώνεται όταν ακολουθεί λέξη που αρχίζει από σύμφωνο εξακολουθητικό.

20. Το παράδειγμα, από την *Νεοελληνική Κοινή* (Μπαμπινιώτης 1979) σελ. 194.

21. Martinet 1970, σελ. 8.

μη ξεχνάμε «πως υπάρχουν γλωσσικές κοινότητες που δεν γνωρίζουν την γραφή». Το επιχείρημα αυτό ανασκευάζει ο Prieto²²: Χωρίς αμφιβολία, σημειώνει, υπάρχουν ομιλητές που, διαβάζοντας, παρεμβάλλουν τα αντίστοιχα φωνήματα για να φτάσουν στην σημασία, και γράφοντας ακολουθούν την αντίστροφη πορεία: παρεμβάλλουν τα φωνήματα ανάμεσα στην σημασία και τα γράμματα. Όμως υπάρχουν και ομιλητές που μιλώντας ή ακούγοντας να ομιλούν, περνούν κατ' ευθείαν από την σημασία στους ήχους ή αντιστρόφως: και γράφοντας ή διαβάζοντας δεν έχουν ανάγκη από την παρεμβολή κανενός ενδιάμεσου ανάμεσα στην σημασία και τα γράμματα. Κυρίως αυτοί που έχουν ξεκινήσει μαθαίνοντας την γραπτή μορφή μιας ξένης γλώσσας, παρεμβάλλουν τα γραφήματα ανάμεσα στην σημασία και τους ήχους, όταν την ακούν να ομιλείται²³. Αυτό σημαίνει, κατά τον Prieto, ότι η διάκριση σε άμεσο και έμμεσο κώδικα, ή σε σύστημα και κώδικα, δεν χαρακτηρίζει την λειτουργία του κώδικα καθεαυτήν, αλλά είναι απλώς και μόνον θέμα συνθησίας ορισμένων χρηστών, η οποία οφείλεται στον τρόπο εκμάθησης του γραπτού κώδικα.

Ο Prieto, προτείνοντας μιαν άλλη τυπολογία των κωδίκων²⁴, κατατάσσει την γλώσσα και την γραφή στην ίδια κατηγορία —την κατηγορία των «διπλά αρθρωμένων κωδίκων»— χαρακτηρίζοντάς τες ως «παραλλήλους κώδικες».

Για τον Prieto, λοιπόν, η γραφή —όπως και η γλώσσα άλλωστε— είναι άμεσος κώδικας, δηλαδή σύστημα. Αναφέρεται άμεσα στην εξωγλωσσική πραγματικότητα χωρίς να χρειάζεται η μεσολάβηση ενός άλλου κώδικα. Αυτή η ισοδυναμία των δύο αμέσων κωδίκων —γλώσσας και γραφής— τους καθιστά παραλλήλους και αυτή η παραλληλία απαιτεί, κατά τον Prieto, μιαν αντιστοιχία 1:1 ανάμεσα στα ελάχιστα στοιχεία, σημασιολογικά ή διακεκριμένα, του ενός και του άλλου. Η θεωρία όμως των παραλλήλων κωδίκων με τις ακριβείς αντιστοιχίες των ελαχίστων στοιχείων τους, δεν εξηγεί τον τρόπο εξέλιξης των δύο αυτών κωδίκων. Ο γραφηματικός κώδικας οφείλει να παρακολουθεί την εξέλιξη του φωνολογικού κώδικα, για να επιτυγχάνεται κάθε φορά η επιθυμητή αντιστοιχία, ή το αντίθετο; Αφού δεν τίθεται θέμα προτύπου και επιγενομένου κώδικα, και η γραφηματική ύλη θα μπορούσε, λογικά, να επηρεάζει την γλωσσική (φωνητική) ύλη.

Και των φορμαλιστών²⁵ οι ρίζες βρίσκονται στα μαθήματα του Saussure. Χωρίς των μαθημάτων όπως: «η γλώσσα είναι μορφή και όχι ύλη» (σελ. 169), και «η ουσία της γλώσσας είναι ξένη προς τον φωνητικό χαρακτήρα του γλωσσικού σημείου» (σελ. 21), βρίσκονται στην βάση της προβληματικής των φορμαλιστών.

Οι φορμαλιστές, ορίζοντας την γλώσσα ως σύστημα καθαρών σχέσεων²⁶, εκλαμβάνουν την γραφή ως μια από τις πολλές και ποικίλες πραγματώσεις αυτού του

22. Prieto 1968, σελ. 137 κ.εξ.

23. Η ικανότητα των κωφάλαων, επίσης, να μαθαίνουν και να χρησιμοποιούν τα γραφηματικά συστήματα ως μέσον επικοινωνίας, αποδεικνύει ότι υπάρχει άμεση σχέση γραφής/σημασίας, χωρίς την μεσολάβηση της γλώσσας. Για τον Bolinger, το γεγονός ότι οι κωφάλαοι διαβάζουν με την άκρη των δακτύλων, αποδεικνύει την ύπαρξη και *απτόν μορφημάτων*. (*Langue française*, n° 59, υποσημ. της σελ. 17).

24. Prieto 1968, σελ. 136.

25. Η σχολή της Κοπεγχάγης (γλωσσηματική) με κύριους εκπροσώπους τους L. Hjelmslev και H. J. Uldall προσεγγίζει φορμαλιστικά-αλγεβρικά το σύστημα της γλώσσας.

26. L. Hjelmslev 1971, σελ. 15.

συστήματος. Έτσι η ομιλία είναι η πραγμάτωση του συστήματος της γλώσσας μέσω των αρθρωμένων ήχων, και η γραφή η πραγμάτωση του ιδίου αυτού συστήματος μέσω των γραμμάτων. Τοποθετείται, λοιπόν, η γραφή στο ίδιο επίπεδο με την ομιλία, και το κυριότερο: αναγνωρίζεται ίση συμμετοχή των δύο υλικών ουσιών (ήχου και γράμματος) στις γλωσσικές αλλαγές²⁷.

Συγκεκριμένα, στην απαντητική του επιστολή στον A. Martinet ο Hjelmslev παρατηρεί: «Υπάρχουν, χωρίς αμφιβολία, νόμοι φωνητικοί (και σημασιολογικοί) που δεν εξηγούνται παρά μόνο μέσω της ύλης· ομοίως υπάρχουν, χωρίς αμφιβολία, νόμοι γραφηματικοί (ίσως μη καταγεγραμμένοι ακόμη), που δεν εξηγούνται, παρά μόνο μέσω της γραφηματικής ύλης. Θα ήταν λάθος να επιχειρήσουμε να εξηγήσουμε τέτοια γενετικά φαινόμενα μέσω μιας άλλης ύλης και όχι μέσω αυτής από την οποία προέρχονται... Πρέπει άλλωστε, εκτός από τις επιδράσεις της προφοράς στην ορθογραφία, να προβλέπουμε και τις επιδράσεις της ορθογραφίας στην προφορά»²⁸.

Ο Hjelmslev λοιπόν, όχι μόνο απορρίπτει την μομφή των φωνοκεντρικών²⁹, αλλά εμφανίζεται να εισηγείται την περιγραφή και της γραφηματικής ύλης μέσα στα πλαίσια της γλωσσηματικής θεωρίας³⁰.

Η σχηματική παρουσίαση της δομής του γλωσσικού σημείου από τον Γ. Μπαμπινιώτη, με την εμφάνιση και του γραφηματικού σημαίνοντος στο εσωτερικό του σημείου, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια προσπάθεια συμβιβασμού των δύο αντιτιθεμένων ρευμάτων, του φωνοκεντρισμού και του φορμαλισμού. Υπάρχουν άλλωστε δείγματα περί αυτού στην *Θεωρητική γλωσσολογία*: Το σχήμα της σελίδας 89 φαίνεται να περιγράφει σαφέστατα τις θέσεις του Hjelmslev, ενώ σε άλλα σημεία (Γραπτός έναντι προφορικού λόγου, σελ. 91, Προφορά και γραφή, σελ. 94), είναι εμφανείς οι φωνοκεντρικές θέσεις του συγγραφέως. Η τριχοτόμηση όμως του γλωσσικού σημείου δεν κατοχυρώνει τις ιδιαιτερότητες της λειτουργίας του γραφηματικού συστήματος —όπως άλλωστε το επισημαίνει και ο ίδιος ο Μπαμπινιώτης³¹— έναντι του τρόπου λειτουργίας του φωνολογικού συστήματος της γλώσσας. Η τριμερής σχέση: σημαινόμενο-φωνητικό σημαίνον-γραφηματικό σημαίνον, ενισχύει σε τελευταία ανάλυση την φωνοκεντρική άποψη, και μάλιστα την άποψη που επιζητεί την ιδανική, αμφιμονοσήμαντη σχέση 1:1, παρόλο που οι φωνοκεντριστές δεν αναγνωρίζουν την παρουσία της γραφής στον χώρο της γλώσσας. Η με την διακεκομμένη γραμμή σύνδεση του γραφηματικού σημαίνοντος με το σημαινόμενο θυμίζει τον έμμεσο τρόπο σύνδεσης της γραφής με την σημασία, η δε συνύπαρξη, στο εσωτερικό του σημείου, του γραφηματικού σημαίνοντος και του ακουστικού, επιτυγχάνει απλώς να υπογραμμίζει την τυχόν απόκλιση των ελαχίστων στοιχείων του γραφηματικού ση-

27. «Hjelmslev lecteur de Martinet lecteur de Hjelmslev», απαντητική επιστολή του Hjelmslev, στον A. Martinet, στο *Nouveaux essais*, σελ. 203.

28. Πβ. Claude Hagège-André Haudricourt 1978, σελ. 36. Επίσης A. Martinet, «Langue parlée et code écrit». Στο: *De la théorie linguistique à l'enseignement de la langue*, PUF, 1974, σελ. 80 κ.εξ.

29. Η γλωσσηματική θεωρία εμφανίζεται από τους φωνοκεντριστές ως απορρίπτουσα, γενικώς, την έννοια της ύλης κατά την γλωσσική ανάλυση.

30. Βλ. κυρίως: H. J. Uldall 1944, σελ. 11-16. Γεγονός, πάντως, είναι ότι οι Hjelmslev και Uldall παρέμειναν σ' αυτό το θεωρητικό στάδιο και δεν προχώρησαν σε μια περαιτέρω παρουσίαση της λειτουργίας της γραφηματικής ύλης.

31. Γ. Μπαμπινιώτης 1972, σελ. 303.

μαίνοντος από τα αντίστοιχα ελάχιστα στοιχεία του ακουστικού σημαίνοντος. Υπογραμμίζει δηλαδή τις αποκλίσεις ή «ατελείς απεικονίσεις» της δεύτερης άρθρωσης της γλώσσας, αλλά δεν *αμφισβητεί* τον ρόλο που οι φωνητιστές έχουν αποδώσει στην γραφή, να απεικονίζει δηλαδή μόνον την δεύτερη άρθρωση της γλώσσας. Γι αυτό ανατρέχει στο *ορθογραφικό αίσθημα* των χρηστών της γραφής. Το ορθογραφικό όμως αίσθημα είναι θέμα συνηθείας —όπως θέμα συνηθείας ήταν η προσαρμογή των Τούρκων στο λατινικό αλφάβητο— και δεν έχει σχέση με τον τρόπο λειτουργίας στο εσωτερικό του γλωσσικού συστήματος.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, για τους φωνοκεντρικούς, η γραφή:

- α) Ορίζεται ως κώδικας και τίθεται εκτός του χώρου της γλώσσας.
- β) Σαν κώδικας που είναι οφείλει να παρακολουθεί τις εξελίξεις της γλώσσας.
- γ) Η γλωσσολογία δεν ενδιαφέρεται για την γραφή παρά στο μέτρο που αυτή σχετίζεται με την γλώσσα³².
- δ) Η σχέση αυτή περιορίζεται στο επίπεδο της δεύτερης άρθρωσης ή —κατ' άλλους³³— επεκτείνεται και στο επίπεδο της πρώτης άρθρωσης³⁴.

Για τους φορμαλιστές η γραφή:

- α) Είναι ένας από τους πολλούς τρόπους πραγμάτωσης του φορμαλιστικού-αλγεβρικού συστήματος της γλώσσας.
- β) Τίθεται στο ίδιο επίπεδο με αυτό της ομιλίας.
- γ) Η γλωσσολογία ασχολείται τόσο με την γραφηματική ύλη, όσο και με την ακουστική.
- δ) Δεν υπάρχει σχέση εξάρτησης ανάμεσα στην ακουστική και την γραφηματική ύλη, παρά μόνο ισότιμη σχέση αλληλεπίδρασης.

2. Η γραφή ως μεταγλώσσα

Οι θέσεις —και αντιθέσεις— των φωνοκεντρικών και των φορμαλιστών-ιδεαλιστών³⁵, που εξετάθησαν στο πρώτο μέρος αυτού του άρθρου, αντιμετωπίζουν την σχέση γλωσσολογίας/γραφής ως σχέση περιέχοντος και περιεχομένου. Προσπαθούν δηλαδή να απαντήσουν στο ερώτημα αν, και κατά πόσον, η γλωσσολογία οφείλει να περιλάβει στους κόλπους της την μελέτη της γραφής. Η απάντηση εξαρτάται άμεσα από το πώς οι διάφορες γλωσσολογικές θεωρίες εκλαμβάνουν την γλώσσα.

Έτσι, παρόλο που, εκ πρώτης όψεως, τα δύο αυτά ρεύματα εμφανίζονται ως διαφορετικά —ίσως και αντίθετα όσον αφορά την σχέση γλώσσας/γραφής— έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: εκλαμβάνουν την γραφή ως *αντικείμενο μελέτης*, είτε της γλωσσολογίας, είτε κάποιας άλλης επικοινωνιακής επιστήμης, της γραφηματικής ή γραμματολογίας π.χ. Την εκλαμβάνουν δηλαδή μόνον ως *μέσον επικοινωνίας*³⁶.

32. Alarcos Llorach 1968, σελ. 552.

33. Nina Catach, βλ. ανωτ. σημ. 18.

34. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι τα λογογράμματα ξεπερνούν και το επίπεδο της πρώτης άρθρωσης και αναφέρονται σε σύνολα μορφημάτων. Τα αρκτικόλεξα, π.χ., ή τα σύμβολα που χρησιμοποιεί η γλωσσολογία είναι λογογράμματα.

35. Ο χαρακτηρισμός είναι του A. Martinet 1985, σελ. 25. Αξίζει να αντιπαραβληθεί με τους χαρακτηρισμούς του Derrida για την σχέση φωνής-γραφής (βλ. ανωτ. σημ. 12).

36. Βεβαίως ο Hjelmslev, στο επίπεδο της θεωρίας —μια και στο επίπεδο της περιγραφής δεν έχει εντυπώσει στο θέμα—, αφήνει ανοικτά «παραθυράκια», χρησιμοποιώντας όρους όπως

Αυτός ο περιορισμός της γραφής στον ρόλο του (δευτερογενούς) μέσου επικοινωνίας, του οργάνου που, μέσω των γραφημάτων, είτε:

α) απεικονίζει τα, φωνητικού χαρακτήρα, στοιχεία της γλώσσας (φωνοκεντρικές), είτε:

β) ενδύει υλικά (όπως και η ομιλία μέσω των ήχων) τις σχέσεις των στοιχείων του γλωσσικού-αλγεβρικού συστήματος (φορμαλιστές), προσδίδει μιαν παθητικότητα στο γραφηματικό σύστημα.

Αυτή η παθητικότητα του γραφηματικού συστήματος εκφράζεται εναργέστατα στην φράση του Herbert Piich «Εν αρχή ο Θεός εδημιούργησε τον ουρανό και την γη και την φωνητική μονάδα»³⁷. Μέσα στην υπερβολή της η φράση υπογραμμίζει την τάση των ερευνητών να «αναγνωρίζουν» κάθε χαρακτηριστικό του γραφηματικού συστήματος στο γλωσσικό σύστημα. Άμεση συνέπεια, βεβαίως, αυτής της τάσης είναι ο περιορισμός του γλωσσικού συστήματος σ' αυτό που το γραφηματικό σύστημα απεικονίζει.

Η γλωσσολογική παράδοση προσπαθεί να ζευξεί κάτω από τον ίδιο ζυγό ένα ανόμοιο ζεύγος: μια συνεχή ακουστική εικόνα με αλληλεπικαλυπτόμενα στοιχεία, των οποίων τα όρια είναι ασταθή και ασαφή, και μιαν οπτική, με τα εντελώς αντίθετα χαρακτηριστικά: ακριβή κατάτμηση των στοιχείων, σαφή όρια και σταθερή ιεράρχηση (γράμμα → λέξη → φράση)³⁸. Έτσι ήταν πολύ πιο εύκολο (και αναπόφευκτο ίσως;) για τους μελετητές του γλωσσικού συστήματος, να αναφερθούν στα ασαφή και ασταθή ακουστικά χαρακτηριστικά του μέσα από την μελέτη των σταθερών και σαφώς διακεκριμένων στοιχείων του γραφηματικού συστήματος. Και αυτό ακριβώς έπραξαν: Οι βασικές έννοιες της επιστήμης της γλωσσολογίας —παρά τους ευσεβείς πόθους του Saussure³⁹— φαίνεται πως αναφέρονται μάλλον στα χαρακτηριστικά του γραφηματικού, παρά του γλωσσικού συστήματος.

Εκείνο που χαρακτηρίζει την γλωσσολογία του Saussure και των επιγόνων του, είναι η αναζήτηση των σταθερών, καθοριστικών χαρακτηριστικών του συστήματος. Προς τούτο, σύρουν μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο σύστημα (γλώσσα) και την χρήση του (ομιλία), ρίχνοντας όλο το βάρος της έρευνας στο σύστημα. Η ομιλία περιθωριοποιείται καί γίνεται προσπάθεια προσπέλασης του συστήματος αυτού καθεαυτό. Δημιουργείται μάλιστα η γλωσσολογία της γλώσσας ή εσωτερική γλωσσολογία, σε αντίθεση προς την γλωσσολογία της ομιλίας ή εξωτερική γλωσσολογία. Νεότερες όμως έρευνες του γλωσσικού συστήματος, που ξεκινούν από την μελέτη της χρήσης του (γλωσσολογία της ομιλίας), είτε ελέγχουν ως ανεπαρκείς, είτε απορρίπτουν βασικές έννοιες της γλωσσολογίας της γλώσσας. Έτσι:

1. Τα πορίσματα της έρευνας του Morteza Mahmoudian⁴⁰, μας αποκαλύπτουν ένα σύστημα *ιεραρχημένο* και καθόλου *ομοιογενές*. Οι έρευνες στηρίζονται στις δύο

μετασημειολογία και *μεταγλωσσολογία*. Περιορίζοντας, όμως, τις επιστήμες αυτές στην περιγραφή της ύλης, αφήνει να του διαφύγει η διαλεκτική σχέση μορφής/ύλης, που χαρακτηρίζει την λειτουργία, επομένως και την εξέλιξη κάθε σημειακού συστήματος (*Nouveaux essais*, σελ. 156 και 204).

37. Αναφέρεται από τον Helmut Lüdtke 1986, σελ. 10.

38. Helmut Lüdtke 1986, σελ. 9.

39. Saussure 1974, σελ. 20.

40. Morteza Mahmoudian 1980, σελ. 5-36.

διαστάσεις του γλωσσικού φαινομένου: Την ψυχική διάσταση, που αναφέρεται στην διαίσθηση και την συμπεριφορά του ομιλούντος υποκειμένου (η βεβαιότητά του για ένα γλωσσικό φαινόμενο σε αντίθεση προς τον δισταγμό του ή την αμφιβολία του), και την κοινωνική διάσταση, που στηρίζεται στην συλλογική αντιμετώπιση ενός γλωσσικού φαινομένου (συμφωνία κοινή, σε αντίθεση προς την διχοστασία, την διχογνωμία). Στην συνέχεια ιεραρχούνται, ανάλογα με την συχνότητα και τον βαθμό αποδοχής τους.

2. Ένα γλωσσικό φαινόμενο, που χαρακτηρίζει κατ' εξοχήν τον προφορικό λόγο, είναι αυτό της επιτόνισης. Η επιτόνιση τέθηκε εξ αρχής στο περιθώριο της γλωσσικής ανάλυσης από την εσωτερική γλωσσολογία, βασικά για τους εξής δύο λόγους:

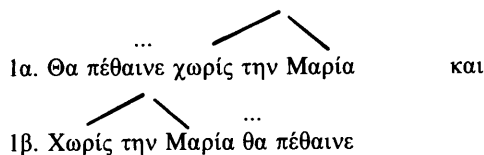
α) Χαρακτηρίζεται ως φαινόμενο υπερτμηματικό, σε αντίθεση προς την αλυσίδα του λόγου, η οποία μπορεί να ταμεί σε ελάχιστα, σαφώς διακεκριμένα, στοιχεία.

β) Υποστηρίζεται ότι η αξία των στοιχείων της επιτόνισης (επιτονήματα), εξαρτάται από τις ποικιλίες των σημαίνοντων τους⁴¹ (είναι δε προφανές ότι το στοιχείο β διαφοροποιείται ουσιαστικά από το α).

Η επιτόνιση όμως, όπως αποδεικνύει ο Ph. Martin⁴², δομείται, αναλύεται σε ελάχιστα στοιχεία, τα οποία συνδέονται μεταξύ τους με ένα πλέγμα σχέσεων ανάλογο των συντακτικών σχέσεων των μορφημάτων. Έτσι, είναι το λιγότερο άστοχος ο χαρακτηρισμός της ως υπερτμηματικού φαινομένου.

Αλλά και το δεύτερο σημείο, που αναφέρεται στην αξία των στοιχείων της επιτόνισης, επιδέχεται κριτική. Γιατί, αν δεχτούμε ότι η αξία των στοιχείων της επιτόνισης εξαρτάται από τις ποικιλίες των σημαίνοντων τους, τότε οι ποικιλίες αυτές παύουν να είναι απλώς διαφορετικές και γίνονται αντίθετες, με άλλα λόγια παύουν να εμφανίζονται ως ποικιλίες. Η ίδια η έννοια της (γλωσσολογικής) αξίας μας υποχρεώνει να δούμε τα διαφορετικά αυτά επιτονήματα ως αντίθετα μεταξύ τους. Όταν η αντικατάσταση ενός επιτονήματος ανοδικού από ένα καθοδικό επιφέρει μιαν αλλαγή στο σημαίνόμενο της επιτόνισης, τότε τα δύο αυτά επιτονήματα, ως αντικαταστάσιμα, δεν είναι ποικιλίες, αλλά λειτουργικά στοιχεία, όπως, σε άλλο επίπεδο βεβαίως, τα φωνήματα. Έτσι, στο εκφώνημα *χιονίζει*, επιφέροντας ανάλογες αλλαγές στις διακυμάνσεις της φωνής, μπορούμε να έχουμε τις αντιθέσεις: ερώτηση-απορία ≠ ερώτηση-έκπληξη ≠ ερώτηση-αγανάκτηση κ.λπ.

Αλλά δεν είναι λίγες και οι περιπτώσεις, όπου η αντικατάσταση ενός επιτονήματος από ένα άλλο επιφέρει μιαν αλλαγή στο σημαίνόμενο όχι απλώς της επιτόνισης, αλλά ολοκλήρου του εκφωνήματος που συνοδεύει. Έτσι, στα εκφωνήματα:

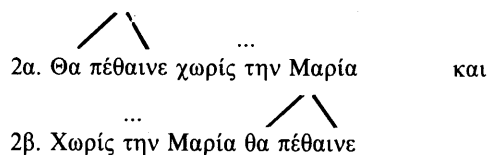

η σημασία είναι η ίδια: Θα πέθαινε μακριά της, χωρίς την παρουσία της.

41. A. Martinet 1985, σελ. 44.

42. Ph. Martin 1981, σελ. 234-271.

Αν όμως διατηρήσουμε την σειρά των μορφημάτων και αντικαταστήσουμε την μελωδική καμπύλη του Ια. με αυτήν του Ιβ., έχουμε:

που σημαίνουν και τα δύο: Θα πέθαινε αν η Μαρία δεν ήταν παρούσα (για να τον φροντίσει κ.λπ.)⁴³.

Αλλά και η ανάλυση ενός πλήθους «ειδικών γλωσσών», όπως της διαφήμισης, της πολιτικής προπαγάνδας, των παιδικών παιχνιδιών (και της παιδικής γλώσσας εν γένει), των σχιζοφρενών κ.λπ., είναι αδύνατη χωρίς αναφορά στα προσωδιακά φαινόμενα. Εξ άλλου, σε γλώσσες όπως η σουαχίλι, τα φαινόμενα αυτά γενικεύονται, και η ανάλυση των γλωσσών αυτών στηρίζεται εξ ολοκλήρου στις αρχές του ρυθμού, της παύσης και της μελωδίας⁴⁴.

3. Πέρα όμως από τις όποιες ελλείψεις της εσωτερικής γλωσσολογίας, μια ομάδα γλωσσολόγων —που αποτελούν μειονότητα, είναι αλήθεια, στο σύνολο των ερευνητών της γλώσσας— απορρίπτει την αντικειμενική ύπαρξη βασικών εννοιών της, όπως αυτής του φωνήματος, ακρογωνιαίου λίθου του γλωσσικού οικοδομήματος. Στα πλαίσια αυτά, οι έρευνες των Lebrun και Lüdtke⁴⁵, σε διαφορετικούς χώρους και με διαφορετικό τρόπο η κάθε μια, αποδεικνύουν ότι το φώνημα είναι μονάδα περιγραφής της γλώσσας και όχι χρήσεως. Είναι δηλαδή μια μονάδα που «κατασκευάστηκε» από τους ερευνητές, αναλογικά προς την ελάχιστη μονάδα του γραφηματικού συστήματος, το γράφημα. Γι αυτούς, η φωνηματική θεωρία είναι εκείνη που απορρέει από το αλφάβητο, και όχι το αντίστροφο.

Εκείνο πάντως που έχει σημασία, πιστεύουμε, δεν είναι τόσο η επισήμανση ορισμένων ελλείψεων ή η απόρριψη βασικών εννοιών, πάνω στις οποίες στηρίζεται η εσωτερική γλωσσολογία, όσο το γεγονός ότι:

α) Η μελέτη του γλωσσικού συστήματος μέσω της χρήσης του είναι εκείνη που μας δίδει αυτήν την άλλη εικόνα του συστήματος, και

β) Τα σημεία στα οποία εστιάζεται η κριτική της εξωτερικής γλωσσολογίας, αποτελούν χαρακτηριστικά του γραφηματικού συστήματος, όπως: η μη καταγραφή των φαινομένων της επιτόνισης, η εμμονή στην καταγραφή των καθοριστικών χαρακτηριστικών, η διακριτικότητα των ελαχίστων στοιχείων, η γραμμικότητα, η διπλή άρθρωση κ.λπ.⁴⁶.

43. Claude Hagège 1985, σελ. 230-231.

44. Calvet 1975, σελ. 74.

45. Yvan Lebrun 1967, σελ. 761-776 και Helmut Lüdtke 1969, σελ. 147-176.

46. Βλ. C. Hagège – A. Haudricourt 1978, σελ. 32, C. Hagège 1985, σελ. 94, Lüdtke 1986, σελ. 6, Calvet 1975, σελ. 105 κ.εξ., Nina Catach 1985, σελ. 68, Jakobson 1963, σελ. 103 κ.εξ. Βεβαίως, η κριτική του Jakobson για την κατά Saussure γραμμικότητα ξεκινά από την μελέτη του συστήματος. Την αναφέρουμε, όμως, γιατί θεωρούμε σημαντική την διαπίστωση του ότι ο χρόνος δεν αντιπροσωπεύει την μόνη δυνατή διάσταση μέσα στην οποία λειτουργεί ο φθόγγος, δεν αποτελεί το χαρακτηριστικό που διακρίνει το ρηματικό από το οπτικό σημείο.

Αυτό δεν σημαίνει, κατά την γνώμη μας, ότι τα ανωτέρω αναφερθέντα χαρακτηριστικά του γραφηματικού συστήματος, δεν αποτελούν χαρακτηριστικά και του γλωσσικού συστήματος. Αν το φώνημα είναι το αποτέλεσμα της προβολής του γραφήματος πάνω στο φωνοακουστικό συνεχές της ομιλίας, αυτό δεν σημαίνει κατ' ανάγκην —όπως υποστηρίζει η μειονότητα των γλωσσολόγων που αναφέραμε πιο πάνω— ότι το φώνημα δεν υπάρχει αντικειμενικά. Το γραφηματικό σύστημα δεν δημιουργεί βεβαίως τα στοιχεία του γλωσσικού συστήματος, δημιουργεί όμως την *εικόνα* που τελικά έχουμε γι αυτά, αντικατοπτρίζοντάς τα ταυτόχρονα και ορίζοντάς τα με τα δικά του υλικά μέσα. Με άλλα λόγια, το γραφηματικό σύστημα συμβάλλει στην συνειδητοποίηση της ύπαρξης των στοιχείων του γλωσσικού συστήματος. Λειτουργεί δηλαδή ως *μεταγλώσσα*, όχι τόσο με την έννοια της «τεχνητής γλώσσας, που χρησιμεύει στην περιγραφή μιας γλώσσας φυσικής»⁴⁷, όσο με την έννοια του συστήματος συμβατικών και διακεκριμένων μονάδων, τις οποίες προβάλλει πάνω στο φωνοακουστικό συνεχές της ομιλίας, οι μονάδες της οποίας έχουν τα εντελώς αντίθετα χαρακτηριστικά. Το αποτέλεσμα είναι να δημιουργείται μια εικόνα του γλωσσικού συστήματος *καθ' ομοίωσιν του γραφηματικού*.

Αν, λοιπόν, η γραφή δεν περιορίζεται στο να «απεικονίζει περισσότερο ή λιγότερο πιστά την προφορά, την φωνητική ή φωνολογική κατάσταση μιας γλώσσας»⁴⁸, αλλά ορίζει έναν τρόπο «ανάγνωσης» της γλώσσας, τότε το σχήμα «περιέχον/περιεχόμενο», που φαίνεται να απασχολεί τους γλωσσολόγους, όταν αναφέρονται στην σχέση γλωσσολογίας/γραφής, τροποποιείται, μια και το οριζόμενο αυτής της σχέσης (η γραφή), εμφανίζεται να ορίζει το ορίζον (την εσωτερική γλωσσολογία).

Μια τέτοια θέση, βεβαίως, απαιτεί την επανατοποθέτησή μας απέναντι στο θέμα της «τέλειας» ή «ορθής» γραφής.

Σ. Βέργη

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alarcos Llorach E. 1968: «Communication graphique». *Le langage* (Paris: Gallimard).
 Αριστοτέλης: *Περί ερμηνείας*.
 Buyskens E. 1943: *Les langages et le discours* (Bruxelles).
 Calvet L. J. 1975: *Pour et contre Saussure* (Paris: Payot).
 Catach N. 1973: «Que faut-il entendre par système graphique du français?». *Langue française* 20, 30-44.
 Catach N. 1985: «L'écriture et le signe plémémique». *Modèles linguistiques* 7, 53-68.
 Chiss J. L. – Puech Ch. 1983: «La linguistique et la question de l'écriture; enjeux et débats autour de Saussure et des problématiques structurales». *Langue française* 59, 5-24.

47. *Dictionnaire de linguistique*, Larousse.

48. Γ. Μπαμπινιώτης 1980, σελ. 94.

- Derrida J. 1967: *De la grammatologie* (Paris: Minuit).
- François F. 1980: *Linguistique* (Paris: PUF).
- Gelb I. J. 1952: *A study of writing*. Μετάφρ. γαλλ. *Pour une théorie de l'écriture* (Paris: Flammarion, 1973).
- Hagège Cl. 1985: *L'homme de paroles* (Paris: Fayard).
- Hagège Cl. – Haudricourt A. 1978: *La phonologie panchronique* (Paris: PUF).
- Hjelmslev L. 1971: *Prolégomènes à une théorie du langage* (Paris: Minuit).
- Hjelmslev L. 1985: *Nouveaux essais* (recueillis et présentés par François Rastier) (Paris: PUF).
- Jakobson R. 1963: *Essais de linguistique générale* (Paris: Minuit).
- Lebrun Y. 1967: «Le phonème, unité d'emploi ou unité de description?». *Revue belge de philologie et d'histoire* 45, 761-776.
- Lüdtke H. 1968: «Esquisse d'une théorie du changement langagier». *La linguistique* 22.
- Mahmoudian M. 1980: «Structure linguistique: Problèmes de la constance et des variations». *La linguistique* 16, 5-36.
- Martin Ph. 1981: «Vers une théorie de l'intonation». Στο: *L'intonation. De l'acoustique à la sémantique* (Paris: Klincksieck).
- Martinet A. 1970: *Eléments de linguistique générale* (Paris: Armand-Colin).
- Martinet A. 1974: «Langue parlée et code écrit». Στο *De la théorie linguistique à l'enseignement de la langue* (sous la direction de Jeanne Martinet, Paris: PUF).
- Martinet A. 1985: *Syntaxe générale* (Paris: Armand Colin).
- Martinet A. 1985a: «Au sujet des 'Fondements de la théorie linguistique' de Louis Hjelmslev». Στο *Nouveaux essais, recueillis et présentés par François Rastier* (Paris: PUF).
- Mounin G. 1970: *Introduction à la sémiologie* (Paris: Minuit).
- Μπαμπινιώτης Γ. 1972: «Το θεωρητικόν υπόβαθρον της ιστορικής ορθογραφίας. Συμβολή εις την σημειολογίαν». *ΕΕΦΣΠΑ* 22, 286-307.
- Μπαμπινιώτης Γ. 1979: *Νεοελληνική Κοινή* (Αθήνα: Γρηγόρη).
- Μπαμπινιώτης Γ. 1980: *Θεωρητική γλωσσολογία* (Αθήνα).
- Prieto L. J. 1968: «La sémiologie». *Le langage* (Paris: Gallimard).
- Saussure F. de 1974: *Cours de linguistique générale* (Paris: Payot).
- Uldall H. J. 1944: «Speech and writing». *Acta linguistica* 4, 11-16.